

# "ШЫН" — бөгүнгү амьдырал, сагыш-сеткил илерели



## ШЫН

Ниитилел-политиктиг солун

Солун 1925 чылдың август 31-де үнүп эгелээн

№ 84 (16146) ♦ 1999 чылдың ноябрь 25, четверг ♦ Ат салган шагы ♦ Садар өртээ 2 рубль.

20.30

### ЧАЗАК ХҮННЕРИ

## ДӨҢ-ТЕРЕЗИННИ — КӨКТҮГ ДӨҢ КЫРЫНЧЕ

Тыва Республиканың Президентизи кожуннарже албан чорук кылганының түңнелинде социал-экономикиг хөгжүлдэзи хожудаңгай сүмуларга хамаарыштыр дээштиг хемчеглерни алып органы көрүп, Чазак Хүннерин эрттирип турары өөрүнчүг. Ооң чижээнге Эрзинниң Нарын, Мөңгүн-Тайганың Мөген-Бүрен, Улуг-Хемниң Арыг-Бажы, Чөөн-Хемчиктин Ийме, Чеди-Хөлдүн Элегес дээн ышкаш сүмуларга болгулаан Чазак Хүннерин хамаарыштырып болур. Күрүнөден ындыг деткимче алырга су-

муларның социал-экономикиг байдалына кончуг улуг дөгүм болур.

Барын-Хемчик кожунунуң Дөң-Терезин суурга Чазак Хүннерин эрттирер доктаалды чазак хуралына 1999 чылдың ноябрь 9-та хүлээп алган. Ынчангаш ноябрь 17-19 хүннеринде янзы-бүрү адырлар аайы-биле ямылар, ведомстволарның удурткучулары ТР-ниң Чазак Аппаратының удурткучузу Э.Х.Ооржактың удуртулгасы-биле Чазак Хүннерин Дөң-Терезин суурга эрттирген.

Номчукуну баштай суурнуң амьдырал-байдалы-биле тыныштырып көрей: Дөң-Терезин суурнуң девискээри 75 муң дөрбелчин метр шөлдүг. Суурда 211 өреге бар, 1100 чурттакчылыг. Ооң иштинде эр улус — 514, херээжен чон — 536. Ажыл кылып шыдаар улус — 570, оларның 160-ы ажылдап турар. 60 кижини "Дөң-Терезин" кодээ ажил-агыг кооперативинде, 100 кижини бюджет организацияларнда. Сүму девискээринде 221 пенсионер бар. Инвалид улустун нити саны — 70. Хандырылгазы кошкак өг-бүлелер — 38, оларның иштинден 20-зи шуут-ла социал берге байдалда. Аныяк өг-бүлелер — 34. Кем-херек үлүгетке, херек эрттирип турар улустун саны — 34. Суурнуң ортумак школында 21 башкы ажылдап турар, өөреникчилериниң нити саны — 153.

Ак сүму чагыргазына "Дөң-Терезин" кодээ ажил-агыг кооперативин, уруглар албан чери, ортумак школа, уран чүүд болгаш спорт төвү хамаарып турар. Суурда амгы үеде 3 хуу садыг ажылдап турар, а хереклекчилер эвилелинин садым эртен чылдын одаар чүүл бергезденинден хагдыган. Сүму чагыргазында 49 арат ажил-агыглары бүрүктетинген, оларның 33-ү чер үдүнү алган, а 13-ү одар-белчир алган. Бо дээрге чүгге саазын кырында сан-чуратайлар-дыр. Херек кырында чүгге 12 арат ажил-агыгын ажылдап турар. Уруглар сады эртен кыжын доңган, ынчангаш уругларны ийи аал чурттаар бажынын бир чартыны эде дээрээ, анаа кыштаткан. Ам ук уруглар садынын оода чартынын ажылдап кирип

алыр дээш одалга системазын эде кылып турар. 1998 чылда сумунуң кодээ ажил-агыг кооперативинге 1020 баш мыйстыг бода, 2009 шээр мал турган болза, 1999 чылда 332 бода, 824 шээр мал арткан. Ооң эвээжээн чылдагаанын Ак сумузуңун чагырга даргазы Артур Хомушук оорунуң кедерээнин-биле тайылбырлады. Арткан ийи кодээ сарлыкты Акта болгаш Алды-Кара-Сугда ийи каларчы каларып турар. Мал оорлатканынын талазы-биле бо чылдын чагыргага 16 билдиринишкни кирген, ооң иштинден 7 таварылгада оорларны илередип, мал-маганын тыпкан.

Садыг, харылаза, чырык, аргыжылга, хандырылгазы кошкак өг-бүлелерге адрестик дуза чедирер айтырлар нарын, берге болуп турар. Бо айтырларнын сөөлгүзүн шийтирлээр дээш сүму чагыргазы чамдык хемчеглерни ап чоруткан. Чижээ, Чазын хандырылгазы кошкак өг-бүлелерге болгаш пенсионерлерге дуза кылдыр олуртуп алыры-биле 16 шоодай картофель үрезинин үлээп, 10 гектар черге тарааны тараан. Бо чылдын кандашынын чай болганы-биле дүжүт чер албан, ынчалза-даа бар, четчир шаа-биле 26 өг-бүлеге бир шоодайлап тургаш, тарааны үлээп.

Суурда өреге бүрүз ногаа аймаан тарып, остуруп турар, бо чылдын чүгге 9 өреге картофель тарываан. Хуу чонун малдын баш саны өзүп орар: бода — 1113, шээр мал — 4400 баш, дагаа, хаваан безин бар. Акша-төгериң үнмейн турары-биле мал-маган элээн хөйү-биле саттынып турар дээрзин сүму чагыргазынын даргазы Артур Мофурович

чугаалап орду. Суурда малдын сан-түдү өреге бүрүзүңге хамаарыштыр алырга, элээн арбын көзүлдэ-даа, 38 өг-бүлө шуут-ла мал тутпайн турар болду 2000 чылга чедир өреге бүрүзүн малдандырар деп Президентиниң айтышынын күүседир сорулга-биле келир чылын марафон эрттиргеш, анаа суурнуң быра-шыдалыг улусун чаалап, мал-маган чок улуска орнун катап тургузар кылдыр мал бээр айтырны организаастар деп бодалын база Артур Мофурович илеретти. Мону чүдүлдүзүнүп көрбөс арга чок. Суурнуң шырак чурттакчы чону чагыс чер-чурттуларын мал-маган-биле деткиринден кайын ойталай бээр деп. Кижини бодап көөрге, оон организаастар болза, кончуг-ла эки болур ийик. Өреге бүрүз саап ижил олурар чагыс-маа бол инектиг болурга, амьдыралына улуг деткимче болур — бирээде ол. Ийиде, мал оору кызырлы болгу дег. Уште, ийи-үш кончуг күш үезинде оодлар пенсия назилыг улустун малын ээлчегип каларып болур, шалынны кырганнар пенсия-биле чылдыг төлептерлер, ол-даа болза шалынны ажил дээрим ол. Кончуг чөптүг бодал. Мону өске сүму чагырга даргалары база өөренип көрзе эки боор. Амдызында күзүл-ле ийнаан, ынчалза-даа бүде берип болгу дегле чүве-дир.

"Дөң-Терезин" кодээ ажил-агыг кооперативинин балансында турар техниканың нити саны — 34, ооң иштинден чүгге чагыс "ЗИЛ" автомашина шимчеп болур Тракторларның чүгге үжү чоруп турар. Ынчангаш малчынарны ооң дузазы-биле ынай-

бээр көжүрер, чурттакчы чон оодаар нүүд сөөртүп алып, харын техника ажылгаар ажил-херек бүдүрерде оларнын дузазын көрүп амьдырал турар болдулар. Анаа кивар-чаар материалдарны ажылгаар дээр кижини боду садар апар дээрзи чүден артык билдингир чүве ышкажыл Дөң-Терезин суурнуң ажил, амьдыралынын хевир-чуруу ам-чүгүзүг көстүп келген боор.

Чазак Хүннерин Дөң-Терезин суурга эрттирер шийтир хүлээп алдынын, адырлар аайы-биле удурткучу даргалар Ак сумузуңга чоранын чүдүлүмүнү эгезинде кийрим Анаа барган удурткучулар боттарына хамааржыр объектилерге чедип, байдалын хынал көрүп, чон-биле ужуражып, кандыг хемчеглер ап болурун чугаалажып көргөн Суурга республиканың шырак эмчилери чурттакчы чонунуң кадыкшыл байдалын хынал, берге байдалдыг аарыг улустарны кожун эмнелгезинге чыттырып, ооң-даа өске хемчеглерни ап чорудуп, 5 хонук дургузунда ажылдааннар. Яамылар, ведомстволарның удурткучулары үш хүн дургузунда ажилдаанынын соонда, суурнуң социал-экономикиг байдалына күрүнөден деткимче көргүзеринин талазы-биле чамдык хемчеглерни алырын дугурушкан.

Республиканың Одаар чүүл, энергетика болгаш транспорт яамызы (Данзы) суурга одаар чүүл талазы-биле дузаларын өөренип көргөн. Баш бурунгаар сан-биле алырга, 230 тонна хөмүр-дашты бээр хире ооң иштинден 80 тоннаны чурттакчы чонга, 60 тоннаны ортумак школа башкыларына, 30 тоннаны школага

дүжүрер. Кодээ ажил-агыг кооперативинин электроэнергия дээш өрзүн 2000 чылдың май 1-ге чедир узадыр. ТР-ниң Өөредилге яамызы (Донгак) ортумак школага эт-херексел, суг насозу, уруглар садынга капитал септелга кылыры-биле акша аңгылап бээр айткан доктаал төлевилиниң ажилдап кылыр, ТР-ниң Күш-ажыл болгаш социал-хөгжүлдэ яамызы-биле кады школа чанынга интернат аждарынын айтырын чугаалажып көөр.

ТР-ниң Садыг яамызы (Брокерт) Ак сумузуңга садыгын сүму чагыргазынын өңчүзүнчө шийдилер, оон септелгезин өөренип көөрүнүн айтырын сайгарар.

ТР-ниң Кадык камгалал яамызы (Күлрек) сумунуң фельдшер-акusher пунктузунуң эргижирээр дериг-херекселдин чаартырынын болгаш эм-тан садып алырын хем чеглерин айткан доктаал төлевилини ажилдап кылыр.

Дөң-Терезинге эркен Чазак Хүннеринге ажылдап барып чоран яамыларнын, ведомстволарнын, комитеттеринин төлээлери боттарынын адырына хамаарышкан айтырлар талазы-биле кандыг дуза көргүзүр деп турарын ТР-ниң Чазак Аппаратынын социал-хөгжүлдэ департаментизи бо хүннерде ажилдап кылып турар. А Дөң-Терезин суурнуң Ак сумузуңга хамаарыштыр кандыг хемчеглер ап чорутканын чугаалажыр түңнел үнүшкүнүг хурал Барыын-Хемчик кожуну чагыргазынын бажынына ТР-ниң Президентизи Ш.Ооржактың киржилгези-биле эртер.

Кан-оол САТ.

## Сөөлгү шакта

■ МОСКВА. Россия Федерациязынын Чазанын ээлчегил хуралына чурттуң Шериг-Далай Флодунда байдалды дугайында айтырны Чазак Даргазы В. Путинниң дарга-лаашкыны-биле чугаалашкан. Шериг-Далай Флодунда байдал сөөлгү чылдарда дыка баксыраан-дыр. Флотка чаа корабльдерни, чепсе этерни эвээшти бүдүрген, делегей океанына Россиянын эрежяктарын камгалаар сорулгаларны чедир боттандырайн турар — деп, В. Путин дем-

деглээн. Бо талазы-биле чаа сайзырангай программаны ажилдап кылгаш, боттандырынын хемчеглерин алырын шийтирлээ.

■ Россиянын Чепсектиг Күштеринин Кол штавынын начальниг Анатолий Квашин албан чорун кылып, Ыраккы Чөөн чүкте чед берген. Ол баштай Хабаровск хоорайга доктаагаш, оон губернатору-биле ужуражып, ажил-херектин байдалы-биле танышкан. А Квашин оон улаштыр Камчаткада чед берген.

■ ЧЕЧЕН РЕСПУБЛИКА. Ында федералдыг шериглер командьыла чериниң даалгаларын күүсеттишсаан. Ужар чүүл террористерин мөөнөлдөп чылынган черлерин элээн каш катап бомбалаан, үгер-боолар-

биле аткан. Сөөлгү хонуктарда хостан 6 суурга сезилген-чиг кижилерни хынал, арыг-лаашкыны кылган. Ингушетияда дезип барганнарга, ынай-бээр аргыжып, дедир чанып турар чонга аш-чөм, чыгып идик-хеп дузаларчызын көргүзүп турар.

■ МОСКВА. "Единство" — "Чангыс эп-сеткил" соңгулда шимчээшкинин удурткучузу С.К.Шойгу соңгулда мурунун агитациязын чорудары-биле ээлчегил шөлээзинче үнген. — Чуртка онза байдалдар тургустуна берзе кол ажылымче дордан эеп кээр мен — деп, ол дынаткан. Шимчээшкинде бурнуткеткен кандидаттар С.К.Шойгу, делегейин 9, Олимпий оюнарнын 3 дакпыр чемпиону А.А.Карелин болгаш генерал-майор А.И.Гуров баштай Саратов областын сонгукчулары-биле ужураш-

кан. ■ Амгы үеде Россияда шериг погоннуг 1 млн. 200 муң сонгукчу бар. Кижизидилге ажылынын талазы-биле Кол эргелелдин начальниг генерал-полковник Владимир Кулаковтуң РФ-тин Камгалал яамызынын сайды маршал Игорь Сергеевче чоруткан чагаазындан ап көөрге, "Единство" — "Чангыс эп-сеткил" соңгулда шимчээшкинин Чепсектиг Күштеринин офицер составынын 40 хуузу деткип турар. Ол дээрге, офицерлер аразына С.Шойгунын арын-нүүрүнүн алыг турарын херечилеп турар.

■ МОСКВА. Россиянын чамдык девискээрлеринде бюджет ажалдакчыларына, пенсионерлерге өредерни идепкейлиг дугалап эгелээн. Ооң бөдүүн чылдагааны —

чазактын акша парлаар станокту хөдөлдирип эгелээни, үндүрүг чымдаларын көвүдеткени болур. Чүгге Россиянын "Чангыс аай энергетика системазы" АН безин чыл төңчүзүңге чедир бюджетке 25 млрд. рубльди кириер "Газ-үлүгү" кириер үлүү база улуг.

■ КИЕВ. 2000 чылда Украинанын даштыкы өрзү 13 млрд. доллар, пенсияга төлээр өрзү 400 млн., шалынга миллиард доллар четкен. А алдын-валюта курлавыры чүгге 700 млн. доллар бооп турар. Украина гривне акшанын үнөз баттышаан. Үндүрүг системазын чаартыры, чыгырга реформаны, хуужудулганы чорудары негеттинип турар.

(Агентилелдер медээлеринден).

### Президентиниң айма-алабаны

## МОСКВАДАН ЭЭП КЕЛГЕН

Тыва Республиканың Президентизи Ш. Д. Ооржак ажал-албанынын аайы-биле Москвага чораш, дүүн, ноябрь 24-те эеп чанып келген. Тыва Республиканың Чазак кежигүнери, Президент Администрациязынын болгаш Чазак Аппаратынын харысалгалыг ажилдакчылары Кызылдын аэропортунга Шериг-оол Дизиживичиниң укуп алган.

Федералдыг Хуралынын Федерация Чөвүлелинин хуралына ол киришкен. Чурттуң политиктиг, экономика, социал амьдыралынын талазы-биле чугула айтырларны анаа чугаалашкаш, чогуур доктаал-шиитпирлерни хүлээп алган. Тыва Республиканың 2000 чылда бюджетин камгалаар талазы-биле улуг ажылды Президент болгаш оон команданын кежигүнери чоруткан. Ол ышкаш республика-

нын саң-хөөзүңге хамаарышка айтырларны чогумчалы шийтирлээр дээш тодарга каньн социал-экономикиг хөгжүлдэзиниң перспективти болгаш бо чылгы сорулгалары шийтирлээр-биле Россия Федерациязынын яамыларынын комитеттеринин, ведомстволарнын удурткучулары бил ужуражып, элээн хой ажыкты дугуржулгаларны кылган.

Бистиң корр.

## Чагыдылга — 2000

### Хүндүлүг номчукчу!

Келир 2000 чылдың бирги чартында "Шын" солунуң чагыдылгазы эгелээн.

Чартык чылда чагыдылга ниитизи-биле 95 рубль: ону тодаргайлаарга мындагы: солунуң чагыдылга өртээ 30 рубль, почта чедирилгези дээш 65 рубль.

Үш айда — 31 рубль 70 коп.

Бир айда — 15 рубль 80 коп.

Организацияларга — 150 рубль.

Чагыдып алырынче далажыгар.

Чагыдылганы харылзааның бүгү салбырларында хүлээп ап турар.

## КАЙЫ КОЖУН ТИИЛЭЭРИЛ?

Солун, сеткүүлдернин Чаа 2000 чылда чагыдылгазы чоруп турар. Чартык чылдың чагыдылгазы декабрь 15-ке чедер, ынчангаш санныг хонуктар арктан.

Келир 2000 чылда республиканың чагыс улуг солуну "Шын" 75 харлаар, төөгү талазы-биле ап көөр болза, узун, солун орук.

Ол юбилейге уткуштур солунуң редколлегиязы кожуннарда харылзаа белдирлериниң аразына

### Эң хөй чагыдылга дээш

чарышты чарлаарын шийтирлээп.

Бирги черни алган кожунуң харылзаа

белдирше — 1000 рубль

Шийт — 800 рубль

Үшкү — 600 рубль

шаңналды тыпсыры көрдүнгөн.

Кожунуң чагыргазынын даргалары, харылзаа ажилдакчылары, хүндүлүг тыва чонувус чартык чылда "Шын" солунуң шаңналы дээш

### ЮБИЛЕЙЛИГ ЧАГЫДЫЛГАГА

идепкейлиг киржиринерни кыйгырдывус.

Силернин чагыдылганардан солунувустун келир чылгы салым-хуузу улуг хамаарылгалыг дээрзин утпанар! РЕДКОЛЛЕГИЯ.

## ХАРЫЛЗААВЫС ҮСПЭЭПИЦЕР!

Хүндүлүг номчукчуларымыс болгаш бижикчилеривис!

Хүннүң чаазы-биле «экивиңер!» деп сол-мендивисти солушпушаан, «Шын» солунуң ачызы-биле харылзаавыс үспейн, кезээде ужуражып чоруунаар деп байгы күзел-линости илереттивис.

Ам удавас, санныг каш хонуктар эртерге, бир чүс чыл төнүп, чаа 2000 чыл үнүп келирин билир бис. Ол чүгге сан-чуратайлар талазы-биле эвес, а чурттуң иштики болгаш даштыкы политиктиг база экономика, амьдыралына көсүк өскерлишкиннер болуру чугаажок. А бир эвес чуртта болгаш республикада болушкуннарга хамаарыштыр чүгге шынны билип алырын күзөңдөрзе, «Шын»-биле харылзааны туруп, солунуң чагыдып алырын утпанар.

Үнер 2000 чыл — төөгүлүг онзагай чыл. Ооң-биле чергелештир «Шын» солунуң тургустунганын дан бээр 75 чыл болурунун юбилейлиг чылы. Бо болушкуну бистин номчукчуларымыс-даа, бижикчилеривис-даа, чазак, чагырга черлери-даа, албан-организациялар-даа билчээңгейге ап, чонунуң солунуңа болуру-чогууру-биле деткимчени көргүзүп, дузаны када бээр боор дээрзинге идегээр бис.

75 ХАР. Кижиниң назыны-биле алып чүве болза, «көрбөөн чүвези чок, көдүрбөөн хөнээ чок» дээн үлөгөр домакта дег, хөйге, чонга чагыг,

сөзүн берип, бодунун арга-дуржулгазын дамчыдып чоруур, мерген угаанын назыны-дыр. «Шынның» дуржулгазындан өөренип, чырык көрүп, оруун тыпкан солуннар республикада чангыс эвес. «Шынның» шынгы школазын эртип, демир-үжүүнүң бажы чидий берген бижип чоруур чогаалчыларымыс, журналистеривис, бижикчилеривис-даа кайы көвей. Ылангыя кодээ бижикчилеривис эвес болза, бо берге үеде республика амьдыралын долзуу-биле чырыдары берге-ле Ынчангаш оларга өөрүп четтиргенивисти илереттивис.

75 ЧЫЛ. Парлалганың чепсээ — солун назыны-биле алырга, көңгүс аныяк назын-дыр. Уе-шагнын агымынын аайы-биле «Шын» аңгы-аңгы үе-чалдарны эртип чорза-даа, ол бодунун туржунуң черле салбас. Чонунуң солуну болган «Шыннысты» бистиң салгалдарымыс номчукчуруу кылдыр ам-даа узун назын чурттаар ужурулуг. Ынчангаш хүндүлүг, тыва чонум, «Шын» солуну 2000 чылче улаштыр чагыдып алып болзунарза, ол дээрге чүгге солун дээш дуза-деткимчегер эвес, а тыва культуравысты, тыва дьяльысты, тыва чонувусту хүндүлөп, оон бурунгаар сайзырала дээш сагыш човаан чагаай сеткилеринин илерээшкини болур.

Ындыг бодал-биле «Шынны» чагыдып алырларны сумелээр-дир бис, хүндүлүг номчукчу!

Соңгулдаларга уткуштур

# КАТАП СОҢГУП АЛЫҢЫҢАҢ!

## ХАНЫ БИЛИГИ, ХӨЙНУ КӨРГӨН

Күрүне Думазыңче соңгулдалар бодунун шийтпирлиг үе-чадазың кирген — депутаттарга кандидаттар бруткеттинген, чаныш-сыныш чок суртаал ажыла эгелзэн. Ийе, чаныш-сыныш чок! Чүге дээрге, чаныш кижини депшидин алгаш, партияның дужаалы-биле 99,99 хуу кылдыр бадылай шаап каар "сайзырангай" социализм үези эвес-тир. Удур бадылаан 00,01 хуу дээрге, биче сеткиленген кандидаттын бодун боду шийдинганы ол ыйнаан. Ам дээрге, шийлелдеги, демократтыг соңгулдалар келген. Чүге төлөтпирлеринк төлөтпирлеринк тилээр. Коммунисттиг кызыл дужаал шаг эртен, бичангаш демесел чидиг болурун кым-даа билдир апарган. Демократияга шору өөрени берген бис.

Баш удур чугаалап тур мен. Бо соңгулдаларга мээң шийдилгем чаныш — Россияның Күрүне Думазының амгы депутаты Галина Алексеевна Салчак дээш үнүмү бээр мен. Ооң үндезини болза, Г.А. Салчактын бир хуусаа дургузунда үре-түннелдеги ажылдап, чурттуң дээди хоойлудулга органыга, соңгукчуларның мурнунга бодунун депутат хүлээлгезин бадыткап шыдааны болур.

"Аазы аттыг, иези истиг" деп тыва чон өгбө төөгүзүңден чугаалажы чораян. Бичангаш Галина Алексеевнаның намдарыга мындаг оодуруглары немесимзе, черле артык эвес деп бодайдыр мен. Кызыл хоорайның хоочун чурттакчызы кизи болгаш, мен оон адан-иеңи эки билдир мен. Оларның уруглары база бистин караавыска көзүлдүр өскөйөр чүве. Галина Алексеевнаның ачазы Алексей Чыдаевич Тугур-оол Тываның хөгжүм-шиң театрының үндө-зилекчилерини бирээзи, талантыг драма артизи, суралгы ыражы чораян. Оон улуг француз драматург-комедиограф Мольерини "Албадаткаш эмчи болган" деп шизинде Леандрини, Константин Синовутун "Орус кижилер" деп шизинде Ирейини, "Дунай ындында запорожчулар" деп операда Казактын, алларыг "Хайраан ботта" Седиптин, ролдарын кылан кылдыр ойнап турганын сактып тур мен. Оон дугайында "Уттундурган Ус-Куш" деп очеркти база парлаткан мен. Галина Алексеевнаның ачазы Екатерина Шыраповна эң баштайгы тыва балыктарын бирээзи, классиктиг тыва таныш "Эллек шыңгырааштын" баштайгы күүседикчилериниң база

бирээзи. Ону чугаалаарга-ла четчир. Бо найыралдыг өг бүдөңн уруглары Галина Алексеевна, Баяна Алексеевна болгаш өскөлдөр-даа шупту дээди эртем-билиги, төлөп-тиг кижилер болган, чонунга үлөгер-чижектиг бараан болуп чоруурлар. Оон бир көскү хө-рөчизи Күрүне Думазының амгы депутаты, олче ийги удаа депширттир турар кандидаттыс Галина Алексеевна Салчак ышкажыл.

Бир-ле дугаарында, Г.А. Салчак чүгө дуржулгалыг, чүткүлдүг, шудуруг депутат эвес, харын ханы билдиги, хөйүг көргөн финансист деп чугаалаар ужурул мен. Ол элзэн каш чылдарың дургузунда Тыва Республиканың сан-хөө саныды турганын хүндүлүг соңгукчуларга база катап сагындырып каап көрейи. Сан-хөө талазы-биле

дээди эртем, сайт дуржулга Галина Алексеевнаның Дума депутаты хүлээлгезин күүсе-динге улуг идиг, быжык арак-чарык болган. Боттарыс билдир-ле болгай бис, бо экономика талазы-биле ханы кризистин нарын үезинде Москвадан ашка ушта шаап алыры оюнчук бе? Бистин депутаттыс ачызында Тыва Республикада сан-хөө айтырымы Россия Федерациязының өске субъектилеринге бодаарга арак аар эвес байдала туруп турар Чамдык кылдыра кижилер солуннарга ындыг-мындаг деп бижиң, хей черге карактарың чагын, олгун оскунган төве дег, төп турарлардыр Чүгө чаныш депутат эвес, ындыг кижилер боттары база кызып ажылдаар ужуруллар.

Оон ийиң Г.А. Салчак депутат хүлээлгезин бистин республиканың Президентизи, Чазза-биле быжыг холбаалыг күүседип турарын билдир бис. Ол бодунун ээлчеглиг отчеттары оларга доктаамал берип, ажыктыг арга-сүмелерин ап келген. Ол дээрге улуг ажыл-агыйы харылза-даар.

Г.А. Салчактын соңгукчуларынын аразында үргүлчү чоруп турарын бүгү чон билдир. Күрүне Думазының сессиялары бичин-ле чапсарлай бээр аразында, Галина Алексеевна Тыва бо-ла чөдө хонуп келген турар кизи. Мен оон-биле Кызылда мырнай кожа чурттап турар болгаш, кончуг эки билдир мен. Тывада оон четпазын, барбаан кожууннары, сумулары, булуңнары чок деп чугаалапсымза, ол черле хөөредиг болба эжурлуг.

### СУГДА БАЛЫК-БИПЕ ДӨМЕЙ

Амгы үеде улус бажы төөредери берге. Чон угаан кирген, ким черде кымал дээрзин эки билдир апарган болгаш депутатка соңгучу кандидаттын шад-ла шилип алган дие чагы чок. Шын шийдилгени бистер — тыва чон база кылып тур боор бис. Чүге дээрге, оон мурнунда Күрүне Думазының соңгулдалары-биле деңизде, депутатка кандидаттар-даа эвээш, чүгө 4 кизи. РФ-тин Оза байдалдар ямызының сайманын оралакчызы, генерал Николай Локтионов не-хөдөөжөннер. Галина Салчак, Наталья Товуу, база Остап Дамба-Хуурак олар-биле тутур дээрзин билдир бис. Бистин баш бурунгаар бодал турарыс-биле алырга, бо 3 кандидаттын аразында депутатка эңне төлөптиг кизи амгы депутаттыс Галина Салчак.

Галина Алексеевнаның кол удурланчызы — чаныш чер-чуртууусу Сергей Шойгуга орталанып алгаш келген, эки-ле танызавыс генерал Николай Локтионов, бичангаш-даа Галина Алексеевнаның бодунун удурланчыларынын орталыгы кой. Бирээде, эртен соңгулдаларга бодунун хөй удурланчыларын тилээр депутат болуп, Күрүне Думазыга ажылдап каапканы. Ам ол Күрүне Думазының үнерки-ер эжики-терин, Россия Федерациязының Чазза-биле канчаар ажылдаарын эки биле берген арга-дуржулгалыг депутат. Ийде, Галина Алексеевнаның сан-хөөну эки билдир. Бо рынок экономиказының берге үе-чадазында биске сан-хөөну эки сайгар депутат керек. Курдунан бюджет, сан-хөө, үндүрдүгөр комитетиниң кежигүнү болушунда Галина Алексеевна Тываның бюджетин камгалаарыга, ашка-хөргөңилери республика чоругуларыга бодунун эвээш эвес үлүг-хуузуң кириген. Республиканың улус өөрдилгезинге, кадык камгалдыга, культуразыңа, көдээ ажыл-агыйыңга хамаарышкан хөй саныг айтырыглары оон чогумчалыг шийтпирлээзин билдир бис. Уште, Галина Алексеевна Тываның хөй националдыг чонунун амдыралды бадылап беш салаазы дег билдир болгаш кайы айтырыгларже, кайы кожууннарже кол кичээңей салдыр баш бурунгаар-ла бодал турар.

Бичангаш, хүндүлүг чонувус, Галина Алексеевна Салчакты ам база катап депутат кылдыр соңгучу аар болузувса, ол бо удаада Курдунга езулуг сугда балык-биле дөмей хостуг ажылдап апар дээрзин бодал алгаш, төлөптиг кандидат — Галина Салчак дээш бадылаалар.

Дадар-оол ДАНСИОРИН, физика-математика эртемниинк кандидаты, Тываның чер тургузуун төлөптеп шийткээр бүдүрүлгениң директору.

### БОТТУҢ ТӨЛҮ ИДЕГЕЛДИГ

Нанызыс дургузунда хөй удаа яны-бүрү чергениң соңгулдаларыңа киржиң чоруур бис. Чамдык чөм эреп, ынанып чораян кандидаттыс кедизинде барып, депутат апаргаш анаа көргүскөн бүзүрелди шыңзыдып шыдавын баарга, сеткил-сагышыстың ханы-зыңдан хараадап, хомудап-даа, ашын шийдеп кылган кижилер бистин чедиишнинеринде боттарыс база хей-ээт кирип, сүлдө-сорууус бедип, чалгыналып-даа чоруур бис. Соңгулдаларга киржиң, ким-бир кизи дээш бадылаары дээрге оюнчук эвес деп бодалды маңаа онзалап демдеглексеп турарыс аял. Бо кончуг харыс салгалыг ажыл-херекке кижиниң арын-чүрү, угаан-медерели, чүлдү-чүрээ бир дөңгө киришкен турар ужурул. Ындыг шылгалда бисти декабрь 19-та манап турар.

Соңгулдалар чоокушулаан тудум, канчаар-даа бодал кээривиске, боттуң төлү дег идегелди, ынанышың чүве чок ышкаш. Шаг багында өскөрткен келгенерге бодувустуң салым-чолувусту бүзүредириниң орунунга, бергелерге шыггалтыңан, эрге-чагырганың кандыг-даа чада-деңизинге бодунун чонунун эрге-ажыктарын төлөптиг болгаш турушту-биле камгалал шыдаар кызып — Г.А. Салчакты демини-биле деткип, ону РФ-тин Федералдыг Хуралының Күрүне Думазыңче база катап депутаттыс чазыг кылбас бис.

Г.А. Салчакты хөйге таныштырган херээ чок. Оон ады чүгө төрөөн Тывазында эвес, а бүдүн чуртта билдингир Бөгүн Галина Алексеевна РФ-тин эрге-чагырга структураларында таныттыгырының талазы-биле ТР-ниң Президентизи Ш.Д. Ооржакты соонда ийги черде деп тус черниң мас-салыг информация чөпсектеринин дамчыдып турары-даа чөп. Ол Россияның 1996 чылдан тура Чазак Даргалары Черномырдинден Путинге чедир амы-хууда таныш.

Дошкун үе-шагда чамдык эр кижилерниң безин эктиңге ууп шыдавы аар чүчүктү чүктөөн, чурттуң дээди төлээлекчи органында бистин республикавыстың эрге-ажыктарын камгалал чоруур бо не кижиге сеткиливистиң ханы-зыңдан чоргаарлың чоруур бис. Хүрүмүг күштер депутаттыстың орунуңа чеже-даа доктар болурун оралдашса, Галиның тыва чонунга кылып каан эки ажылдары элөп чип-пес алдар болур.

### Спорт болгаш амылдырал кайызы-даа

Бай-Тайга кожуунун Кара-Хөлдө экологтуг айыл чок чорук постузуңун кол специализи Шолбан Саая биология, бодус эртемнииниң талазы-биле дээди эртемниг. 26 харыг специалист, спортка хандыкшылдыг Күш-дамыр талазы-биле эки белекелдиг болгаш, төрээң булуңуңун бедик, эң кадыр-берт сынар-ыңче үне болаш.

Дүргөн кылашкыры, маңгыры-биле чергелештир хуржиринге база салым-чаныныг. Оон бирги классчы тургаш-ла, суурунга эрткилзине улуг мөгелерин хуржиринге шаңналдыг черлерин ээлеп турган. Шолбан тыва хуржике кожуунун эң шырак мөгелеринин бирээзи болуп турар. Оон дурт-сыны ортума, дензиз чеден килограмм, чинк-кашпагайы-биле эң илгалдыг. Мөгө-шыраа-биле эзир дег шүүргөдөп, хартыга дег тең-даа болур, өске-даа аргалары ажылгап билдир.

# ТЫВАДАНАН ЫРАККА...

Автономнуг область тургузунарга, үлөтпүрчү мергел шийгээдир базым херилген. 1956 чылдын күзү-нүдө алды тыва оол, бир кыс Башкириянын төвү Уфага полиграфия училищезинге өөренип кирген Бичангы сургуулдарын бирээзи болур М.Д. Сандай-оол бо күзүн алдан харлапкан Мартын Дүлүшөвич-биле ужуражып чугаалаштын. мага-боду бичежек, чингежек-даа болза, ийи чудурууңун улуу мон докпа дег кизи чүве. Ак салааларыңды хомдылары кырлай-кырлай, дагыларга чырык карактарыңа, аян силги арын-шайрыңга барык дүшпөс, элзэн бедик болгаш делдем чагай эрнин дег.

Кижиден кизи, кийшен киш каралыг дээр. Чаа-Хөл кожуунун Билидиг, Орта-Хем, Удур-Хем ол чарында Кызыл-Даг чурттуг бо чурттажык аныкшыс, шимченгири-биле онза ылгалдын катап эскерип ор мен. Сагыжымга тоолчу Баазанайын чурумал оду руглары кире дүштү.

Кара бажым кажарам, Кашка димж сартгарып, Даг димж Таалайга шаңчып, Удурду димж Уулгайга шаңчып, Келген кизи мен. Мартынның бодун ийиң дээринге чедир ам-даа талыгар. Ол бокса кимги разрядтыг чораян Арага-дарыны шуут херекке албас. Эне-күштүг магадылаа — күш-ажылы: Кызылда № 1 ПТУ-нун практика эрттирер хову-трактор турлаан ээлеп, хууда мал-маганын база өстүрүп оорак. Келир кышка белектелип, кык, сиегин кескеш, сөөртүп алган.

М.Д. Сандай-оолга чүгө чаныш айтырыг салдым: — Бокса кимги разрядтын нормазын күүсөдир 50 чылдарын ийги чартында тыва кижиге барык болдуңмас турган. Бо спортка херек бааза Тывада бар эвес. Силер черле канчап бирги разрядтын боксеру апардыңар?

Уфа хоорай эвес болза, шыдаас турганын шин харын. Анаа спорттун бүгү хөвирлеринге киржиң турдувус. Мээң эжим Фабриг Кожага-биле оруннарывыс кожа, спорт зал адаккы кайтта. Алды шакта тура халчыр бис. Оруннарывыс баштарында хол-хаптарыс кеткеш, эртенни-не шашкылажыр турдувус, думчук ханырап, эйт-кежиис кара-көк-даа болу бээр.

Эжим менден бедик, артык күр-күштүг, эйт-ханыг. Мээң ылгалдыг талаларым база бар: кашпагайым хөлчөк, шимченгириним өөренип мага-даар Училишенин башкылары, орус өөрлеривис "Тываларын ээди кадың" дээр болгай. Ол черле шын. Көргөргөн, шыкан черлерин дүргөн экиричиде, бөгүнүг дуржулгам-биле алдыга. Дус-Даавыстың кызыл-дузуңда, тос чүзүн малывыстың эт-ганында, ан-менивисте, алгы ийди-хөвисте. Тываыстың чылынын кайгамчык чиктиг дөрт эргилдеинде.

Көдээ ажыл-агый болгаш аш-чөм ямызының анымыр ажыл-агый эргелелиңиң "Кара-Хөл" күрүне казакнииниң егери Максим Иргиттин

Хөвирлеринге киржиң турдувус. Мээң эжим Фабриг Кожага-биле оруннарывыс кожа, спорт зал адаккы кайтта. Алды шакта тура халчыр бис. Оруннарывыс баштарында хол-хаптарыс кеткеш, эртенни-не шашкылажыр турдувус, думчук ханырап, эйт-кежиис кара-көк-даа болу бээр.

Эжим менден бедик, артык күр-күштүг, эйт-ханыг. Мээң ылгалдыг талаларым база бар: кашпагайым хөлчөк, шимченгириним өөренип мага-даар Училишенин башкылары, орус өөрлеривис "Тываларын ээди кадың" дээр болгай. Ол черле шын. Көргөргөн, шыкан черлерин дүргөн экиричиде, бөгүнүг дуржулгам-биле алдыга. Дус-Даавыстың кызыл-дузуңда, тос чүзүн малывыстың эт-ганында, ан-менивисте, алгы ийди-хөвисте. Тываыстың чылынын кайгамчык чиктиг дөрт эргилдеинде.

Кыштаавыс Кызыл-Дагның одар-белчири кадыр-берт. Дага чок ийди-биле анаа хөй кадары болдуңмас кадарчы кизи дораян дурдуган ан-дарлыр. Хөй соондан чоруурга, кижиге хөнгө-даа артык эйт ызырың эвес, кадан кара болу бээр чүве болгай. Ол дээрге бокса эң эргежок чугула белекелди-дир. Элзэди чылдарында өг ханазы хире туруглардан дүжө-үне маннай бээр чордум. Кашпагайым оон ужуктаттыңан боор. Черниң бедииң, узунун ажа халыгырыңа өөрлеримге черле аштырбас чордум.

Хөвирлеринге киржиң турдувус. Мээң эжим Фабриг Кожага-биле оруннарывыс кожа, спорт зал адаккы кайтта. Алды шакта тура халчыр бис. Оруннарывыс баштарында хол-хаптарыс кеткеш, эртенни-не шашкылажыр турдувус, думчук ханырап, эйт-кежиис кара-көк-даа болу бээр.

Эжим менден бедик, артык күр-күштүг, эйт-ханыг. Мээң ылгалдыг талаларым база бар: кашпагайым хөлчөк, шимченгириним өөренип мага-даар Училишенин башкылары, орус өөрлеривис "Тываларын ээди кадың" дээр болгай. Ол черле шын. Көргөргөн, шыкан черлерин дүргөн экиричиде, бөгүнүг дуржулгам-биле алдыга. Дус-Даавыстың кызыл-дузуңда, тос чүзүн малывыстың эт-ганында, ан-менивисте, алгы ийди-хөвисте. Тываыстың чылынын кайгамчык чиктиг дөрт эргилдеинде.

Хөвирлеринге киржиң турдувус. Мээң эжим Фабриг Кожага-биле оруннарывыс кожа, спорт зал адаккы кайтта. Алды шакта тура халчыр бис. Оруннарывыс баштарында хол-хаптарыс кеткеш, эртенни-не шашкылажыр турдувус, думчук ханырап, эйт-кежиис кара-көк-даа болу бээр.

# ИЕ ХҮНҮНҮН КЫЗЫЛГА ДААРТА БАЙЫРЛААР

## САГЫШ ЧОВАНГЫР



"Ава" деп сөс чоргаар динчалыр, эң-не хүндүлүг, эң-не эргим сөстөрүнүн бирээзи. Авалар дугайында биживээн чогаалчы-даа, бирикчилер-даа чок. Кижинин иези дег эргим болгаш чок чүвө кайда боор. Ие кижинин амы-төлүнгө ынакшылы уругларын чайгы изиг хүн дег чыдыдып, тура-соруун көдүрүп, оларын деткип, оруун чырыдып чоруур. Биндыг эриг баарлыг, буянның аваларнын бирээзинге кайгамчыктыг чараш бойдуз чурумалдыг, ыр-кожамыкта кирген ыраккы Кара-Хөлдүн Даспы-Аксы суурунда чурттап, ажилдап чоруур Кара-Кыс Ленчаевна Хертекти хамаарыштыр болур.

Чоокта чаа Бай-Тайга кожуун чагырыкчызы Д. Хертек-биле Кара-Хөлдүн талыгыр кыштагаларында малчынарнын болгаш пенсционерлернин амыдырал, чуртталгазы-биле таныжып чораш, Даспы-Аксы суурда кожуунун төп эмнелгезинин салбырынга кирип, оон ажил-ижин сонуургадыкыс. Салбырда ортук, тускай эртемниг 10 эмчи семтралары, бир дээди эртемниг эмчи ажилдап турар. Ында аарыг улус чыдар он беш орун бар. Божуур иелернин өрээлин тускайлап аңгылаан. Аш-чем, эм-таң талазы-биле хомудал чок. Эмнелгенин ишти арыг, чырык, чылыг.

Шынап-ла, эмнелгенин бүгү талазы-биле арыг-силлин, чылыг, чырын магадаан бис. Бо кышты ажып эртер хөмүр, ыаш четчири-биле курлавырлаттынган. Ол-ла бүгүнү Кара-Кыс Ленчаевна чазын-на баш удур белеткеп алган. Ынчангаш салбыр ам сагыш дыш, а суурнун өске албан, организация черлеринде одаар чүүлү чок деп чүвө диннаары чаржынчыг-ла чорду.

Кара-Кыс Ленчаевна Хертек 1943 чылдын июль 6-да улуг кадыр хая-даштарны ажып шурал чыдар, шапкын болгаш дааш-шимээнниг Даспы хемнин Алды-Шивилгеге төрүттүнген. Хөй амы-төлүгү өг-бүленин, тодаргайлаарга, чеди оол, чеди кыстың эң хеймери. Ол Кара-Хөлгө эге школыны, оон Тээлинин дугаары үш школага өөредилгезин уламчылааш, ортук-ла школына дооскан. Ол-ла чылын Кызылдын садыг училищенин повар салбырынче өөренип киргеш, 1966 чылда училищени чедишикинниг дооскан. Тускай эртемниг повар болуп өскен-төрөөн Кара-Хөлдүгө үр чылдарга ажилдаан. Куш-ажыл стажы ам дөртөн чылды шагда ашкан. Хүндүлүг пенсияже үнө-даа, Кара-Хөлдүн эмнелге салбырында ажил-агы эргелекчилеп ажилдап чоруур ол.

Кара-Кыс Ленчаевнанын

уругларынын адазы арай эрте аьдынн бажы хоя берзе-даа, бодунун эрес-кежээзи-биле бүгү-ле бергерлерни ажып эртип, амы-төлүн төлөптиг кижилер кылдыр бут кырынга тургузуп, кижизидип өстүрген. Оон улуг уруу Долааназы Красноярск хоорайга ординатура дооскан, дээди эртемниг, бирги категориянын терапевт эмчизи. Амгы хүннерде Даспы-Аксы суурда эмнелге салбырынын эргелекчиси. Ийги кызы Долбан-кыс Новосибирск хоорайга садыг академиязын дооскан. Ам Кара-Хөлдө "Эштежилге" ХБнин даргазы. Хеймер кызы Шончалай Красноярск хоорайда Эмчи академиязынын үшкү курузунда өөренип турар. А огул Шолбан — чолаачы, Кызыл хоорайда ажилдап, чурттап чоруур.

"Ада-не кандыг болдур, амы-төлү даа ындыг болур" дээрзинин херечизи ол-дур. Кара-Кыс Ленчаевна саап ижер инектерлиг, өзеп чиир өшкүлдерлиг, Кара-Хөлдүн "самдар-кожайларынын" бирээзи. Ынчангаш чонунга онза хүндүткелдиг, кижилер дээш үргүлчү сагыш човап чоруур ава кижиге бүгүдөгү эки чүүлдерни күзеди-вис.

Салчак САРЫГ-ООЛ, Бай-Тайга кожуун.

**Тывага херэеженнер шимчээшкини эгелээ-ле бо чылын 71 чыл болган. Херэежен чоннун идепкейин, хей-аьдын, тура-соруун көдүрер дээш 1928 чылда ТАРН-ның VII съездизинге херэежен чон ортузунга ажил чорудар бир дугаар килдисти тургускан. Оон бээр-ле херэеженнер шимчээшкини ажил-чорудулгазын эгелээш, бо хүнге дээр өг-бүлениң-даа, нитилелдин-даа ажил-херээнге эвээш эвес үлүг-хузуун кирип чоруур.**

**Эрткен чылын РФ-тин Президентизи Б. Ельцинниң Чарлы-биле ноябрь айның сөөлгү үлүг-хүнүн "Ие хүнү" кылдыр демдеглен эрттирер доктааткан. ТР-ниң Херэеженнер эвилели ук байыр-лалды даарта ноябрь 26-да демдеглен эрттирер деп шийтир хүлээп алган. Ол байырлалдың бүдүүзүнде Херэеженнер эвилелиниң даргазы Ирина Очур-биле ужуражып, ажил-агының болгаш байырлалды канчаар демдеглээриниң дугайында чугааны кылдым.**

## ӨРТЕМЧЕЙНИН ЧИҢГИР ӨҢҮ

Назы-хары кижини ортузу ашса-даа, Ирина Шекпер-ооловна карактарын оду чайнап, энергиязы кыптыгып турар кижини болду. Бо демократия үезинде ындыг өде-чара удуртукчу күээзин чедер, сураанын ыяла-ла тывары албан деп иштим-де бодай кааптым.

ТР-ниң Херэеженнер эвилели шалын-даа, ашкандылар үндезини-даа чок хиреле идепкейин эжүрбейн, ажилын улам-чылап турар улус-тур. Планнаттынган хемчеглерин эрттиреринге үргүлчү деткимче көргүзүп келгени дээш ТР-ниң Президентизинге, Чазанга өөрүп четтиргенин Ирина Шекпер-ооловна илереди ордун. А эрттирер турар хемчеглери эвээш эвес. Россияның составына Тываның каттышканындан бээр 55 чыл юбилей болгаш КНО-нун чарлааны-биле Улуг назылыглар чылды болур төөгүлүг чылда Херэеженнер эвилели республиканың бүгү кожууннарын херэеженнер чөвүлелдеринге улуг назылыглар-биле ужура-

жылгаларны, дайыннын болгаш күш-ажылдың хоол-чуннарынга тураскааткан кежээлерни организаастап эрттиргенер. Сентябрь 4-бүдүзү республиканың хоочуннар чөвүлели-биле демнежил "Бойдустун хайырлалдары" деп улуг делгелгени организаастаан. Июль—сентябрь айларда Херэеженнер эвилели Чедер курортка улуг назылыглар-биле ужуражылгаларны кылып, анаа 32 хоочунга суй белектерин сунган. Биндыг хемчеглерин Барыш-Хемчик, Улуг-Хем кожууннарга база чоруткан. Херэеженнер чөвүлелдеринин идепкейин-биле бот-тывынгыр уран чүүл көрүлделерин, "Салгалдан салгалче", "Улуг назылыглардан эстафетаны хүлээп алылынар", "Хоочуннарга деннежилер" дээш ышкаш кежээлерни эрттирер, улуг назылыгларга көдээ ажил-агы, аш-чем болгаш үлөтүр бараннарын чингеткен өрткеке садарын организаастап, а эн-не төлөптиг, хүндүлүг хоочуннарын Россияның болгаш Тыва Республиканың хүндүлел бириктери-биле шанаан.

Октябрь 1-де Улуг назылыглар чылынга хамаарыштыр ТР-ниң Чазак доктаалынын күөсүлдезинин база болуп эрткен хемчеглерин түнелдерин үндүрүп ачы-булар марфонун кылган. Тываның 55 чылдаан байыр-лалынын бүдүүзүнде 30 ажыг херэеженнерге Чазактың шаңналдарын тывыс-кан. Республиканың школаларына, библиотекарлыгына, клубтарына эмнелгенин херэеженнер чөвүлелиниң кириштирген үлүг-хузуун, совет эрге-чагырга үезинде херэеженнер шимчээшкининин хөгжүлдезин көргүскен хана солуннар, альбомнар, чуруктар делгелгезин организаастаан. Херэеженнер эвилели Культура яамызы-биле демнежил "Тыва — бистин өргөвэзи" деп бот-тывынгыр уран чүүл көрүлдезин бидик ден-нелге эрттирген. Бо бүгү херэежен чоннун кылып чорудуп келген ажилдарынын чүгүле кезик-чамдызыдыр. Ынчангаш Тываның Херэеженнер эвилелинде республиканың сайзыралына кирип турар үлүг-хузуу эвээш эвес. Оон кадында херэежен кижинин

өг-бүлөде кылып турар ажилын база бодаза эки. Олар хээрке эгиннеринде хөй үлени чүктөвишаан, оон-биле бир денге амы-төлүнү кижизидип, азы-ракчызы болбушаан, ынак эжиниң чөлөнгизи, хей-ауул кирикчизи болуп чоруурлар. Ынчангаш "Ие хүнү" байырлалды доктаатканы кончуг чөптүг, чүүлүг шийтирер деп көөр алаар.

Ирина Очур ие хүнүнге тураскааткан байырлыг кежээни хөгжүм-шин театрына азы Улусчу чогаалды бажынынга эрттирер бо-лап турарын чугаалады. Анаа республикада ат-сураа билдингир азы эң үлөргерлиг, мөзү-шынарлыг, хөй уруг-дарыгны кижизидип өстүрген 40 иени чалаар деп турар. Кожуун бүрүзүнден эң дээр дээр төлөптиг бир ие кежээге келир. Чалалгалар кожууннарже чоруттунган, оон чылдагааны — чаладып келир иелернин ат-сывын баш бурунгаар билеп алгаш, РФ-тин Херэеженнер эвилелинде (даргазы А. В. Федулова) медаль тысыр дугайында дилег кылып деп турары. Черле ынаш дарга-бошка-

лар-биле чугаалажышкынарны чорудуп, Чазакче дилег бижик кирип, белеткенип, ажилдап чоруп турары шыраак улус болду.

"Мынча хөй төлөптиг иелерни чалап алгаш, анаа-ла эренгей, солун эвес кежээ организаастаар болза кайын тааржыр. Бо бистин кончуг улуг харысалгалыг ажилымыс деп санап турар бис, ынчангаш кежээни шынарлыг эрттирер дээш кызып-ла тур бис. Кежээни чараш, каас, утка-кынарлыг болдурар деп бо-даар болза, аваларынга уруг-дарымы, амы-төлүнү амы-төлү келгеш, чекеткенден сөннеп, боттарының чогаатканы шудуктерин, ырыларын бараалгадып бээр болза, кежээ онза-ла болур ийик" деп, Ирина Шекпер-ооловна чугаалап орду.

Каас-чараш өрткейинин эң-не чингир өңү, каткы-хөгүлүг амы-төлдеринин чаякчылары — иелернин байырлары, шынап-ла, онза болбастын аргазы чок. Ону найысылал Кызылга-даа, кожууннарга, сумуларга-даа бо дыштаныр хүннерде көрө бээр бис.

Каң-оол САТ.

## Барыын Моолче экспедиция

### КАРАК ЧАЖЫНДАН КЫМ-ДАА БЫТПААН

Тываның Күрүне университетинин филология факультетинин тыва дыл, чогаал кафедрасынын бөлүк башкылары, эге өөредилге, төөгү факультеттеринден бир-бир башкылар база бот-өөредилге салбырынын дөрт студентилери ("Чиргилчин" бөлүгү) доцент Мира Викторовна Бавуу-Сюрюнун удуртулгазы-биле Барыын Моолдун төвү Ховд хоорайже сентябрь 15—30 хүннеринде чораш келди. Бо бистин ийи дугаар эртем экспедициясы-тыр. Экспедициянын кол сорулгасы — хомду тываларнын дылын, аас чогаалын шинчилээри, черле ында чурттап турар төрөл чоң-биле чок таныжары.

**ХОВД УНИВЕРСИТЕДИ**

Моолга чеде бергенивис Ховд университетинин улуг байырлары — 20 чыл-ою-биле капырлажы берген. Университет байырланчыг шынчи кире берген арыг-силги, башкылары, студентилеринин-даа арыш-шырайында өөрүшкү. Келген делегаттарны укуп, чылы-биле хүлээп ап турар болду. Кайында-даа келген төлээлер бар: Россиянын Томск, Новосибирск хоорайларынын, Тываның университеттеринден, Германиянын Берлин университетинден, Американын, Кыргыстан дээш-ле баар. Ховд хоорайнын хөгжүм-шин театрына болган байырлыг хуралга олурдуштуус. Ол университеттин эң баштайгы ректорунда эгелеш, баштайгы машинакысекретары, аштакчылары, танылдары — шупту келген деп турар болду. Пленарлыг хуралга баштайгы ректор Жаламба башкы (ам Улан-Баторда ажилдап чоруур), Томск университетинден эртем доктору Александр Сергеевич Ревушкин олар сөс алган.

1979 чылда дөрт кафедралыг 113 студентилер турган болза, бөгүн университетте 9 кафедра бар. Студентилер саны 1000 четкен.

Ында студентилерин кызымаан! Күрүнеден чангыс-даа кижини стипендия албайн турар. Шупту төлөп өөренир. Бистин-биле деннеп ужура-даа чок. Өөренир байдалы дыка нарын.

Анаа чоруп турган үевесте хоорайда чырык чок, суг чок. Электри чырык Россиядан кээр. Өрелиг силер дээш апрель айда-ла үзүп каапкан дийтилер. Бис ышкаш белек чүвөгө өөргөн улуска кыдындан өөрге берге, түренич-ле чорудуйн. Ол чонуну өөренигени кижини кайгап ханмас. Ундарава-даа, шупту ажил-агынын өй-шаанда кылып чоруп турар.

Университеттин доозукчулары, ажилдап чораш башкылар, ада-нелер шупту сеткилинден өөрүп, белек-селээс сөннөп турдулар. Түнелдинде улуг концерт болду. Эң-не сонуурганчыг чүвө — студентилерин 250 кижини кижизидип нинти ыры (хор). Бистинде болза ол утундурган чүвө-ле болгай. Университеттин чурт-шинчилел музейин база көрүвүс.

**БИЧЕ НААДЫМ**

Даргазында байырлалга тураскааткан наадым эгелээш. Стадионга 128 мөгенин хуржи, ховуга аят чарыжы болган. Хурешти көрүвүс. Чамдык дурумнеринге бис таарышпас улус чордувус. Бистинде дег аарыкчылар шоолуг көзүлөс. Бис харын өөренигени чангыс-биле алгыржи бээр болдувус. Улус бисче көрүп, кайгап туруп бээрге, харын оожургап олурдувус. Бодум хуумда бистин тыва хуреш черле көрүштүг, дурумнери шынгыны, чараш-тыр эвеслеп түнчөп олурдум. Шүүлген мөгенин соондан халчып, оон эът-кежинге дээп, "кежин алып" дээш мырнай сүрүп маңжып чон болду.

Моолда аят дээрге эң-не хүндүткелдиг мал. Атка хамаарыштыр езулалдар, чачылдар дыка хөй. Аят чарыжы бистинде дег. Айттын чоруну, назынын барымдалаар. Чүгүрүк айттыг улус эң-

не хүндүткелдиг. Эртип келген айттын соондан улуг-биче чок шупту маңжыр, оон дерин алгаш боттарынын хавактарына чаап аар. Ол аатка дээп алган кижини бодун аас-кежини деп санаар. "Кежик чалап" алганы ол болур чүвө-дир.

Мөгелерни-даа, эрткен аяттарына-даа университеттин ректору шаңнаан. Шаңналдарын ыяла-ла стадионга хөй чон мурнунга тысыр. Эртен айтты, оон ээзин, мунукчузун хымсы азы сүт-биле алгап тургаш, тускай ийөөлчү кижини алганып, ырап тургаш шаңнаар.

Байырлалдын төнчүзүнде көктүг-шыктыг аян черге, кара суг кыдынга аны-агы черлерден келген делегаттар одалган. Олар бүрүзүнге хойлар улеп берген. Келген аалчыларга моол улустун хүндүткелдиг чеми коргакты университеттин башкылары кылып берип хүндүлээш. Бис орта турувуста тывалар боттары-ла бисти тып кээп, чугаалажып, бистин-биле таныжып ап турдулар. Аалчылар-биле байырлашкаш, Бунят сумузуңче, ында тыва төрөлдери-висче чоруптувус.

**БУЯНТ СУМУЗУНГА**

Бунят сумузу бо-ла болгай. Эңир чылын база чораш болгаш шупту чүвө таныш кылдыр көзүлдү. Бунят хемнин уунда үш өг чанынга автобузув доктаапты. Бистин Тывада аспирант Цеегардын ачазы Уламсурэн акый, даайы Батманх олар биске бир өгү тип белеткеп алган манап турлар. Боттарыныс аныг өлгүлү магалыг чүвө-дир дижип, турмучуп алгаш, ажилдап эгелей берген бис.

Ол черин тыва чоңу-биле таныжып алгаш, келген херээвистин, ажилывыстын, угшин тайылбырлап берди. Эң-не кол чүүл — чон-биле харылажыри, оларнын чугаа-домаан дынап, кижини бүрүзү бодуну тывага дүштүр шилп бижири. Чүгө диезе экспедиция кижигуннери аны-агы темаларга материалдар чыгар салгалы: дил талазы-биле М. В. Бавуу-Сюрюн, Д. В. Дамбаа, Л. С. Караоол, Н. Д. Сувандин, аспирант Цеегар, аас чогаалы — Е. Т. Чамзырын, М. А. Кужугет база студентилер, этнография — Е. В. Айжы.

Бистин кожаларымыс өлгөрүн ээлери эвилел-ээлдек, сагыш човангыр улус. Кайызы-даа 40 хар үези: Донгак сөөктүг Кызыл биле Монге. Олар чок кавынын улузун чыпы, биске улуг дуанын коргускенер. Эрги өнүктүрерине дүжүп келген дөк бүгү сеткилинден амырап турдулар. Шагда-ла танырымыс Хемчик акымыс чыгып келген чоңга: "Бо келген төрөлдери-виске билдир-ле ырыларын, тоол, улегер домктарын айттып берээлинер. Улуг ажил кылып чоруур улус-тур" — деп турду.

Бистин студентилеривис — Тывада билдингир аларган "Чиргилчин" бөлүгү чыгыларнага хомей-сыгыдан, тыва улустун ырыларын бараалгадып чордулар. Олар хүнде үш-дөрт катап-даа оюн коргузуп турдулар. Ол черин тывалары оларын дынап, магадап ханмас болдулар. Бир аалдан бир аалче эдерип тургаш, оларнын ырышоорун, сыгыт-хөмейин дынап турдулар. Бистин оолдарымыс эр-хейлер болган. Шылап, могава-даа, аксы-боску-даа тунмас ат болган улус-тур дээрзин боттарыныс безин кайгап турдувус. Бунят сумузуңуң анык оолдар-кыстары "чиргилчинчилерин" сонуургаан, оларны чоруужевиске чедир эдерип келдилер. Хомду тываларын аныктары тыва ырылар өөренип, чара бижип, сөзүн доктаадып, шудуруга "ажылдаанын" түнелдинде бичин уруглар безин "дангылдайлап", "декей-оолап" кылаштыгып турар алпарганнар. Бистин оолдарымыс чогаарлаанып, "Тываларнын сүлдези ол

хире бедик турар ужурул. Бо оолдарнын ырылары хойг-дур, боску ядарава-тыр" — деп, чүгүрүк айттыг Соян сөөктүг Бурушек акый хөөрөп олурду.

Боттарының үлүүне студентилеривис халас үе эрттирбейн, хомду тываларнын ырыларын, аялгазын өөренип ап турдулар. Бунят сумузуңун дугайында моол дил кырында бир ырыны өөренип алдылар. Оон анында алгыш-йөрээлдер, ылангыя мөгелер, хамнар дугайында төөгү болгаш тоол-чургу чугааларын элээн сонуургап бижип алганнар.

База бир солун ужуражылга чүгүрүк айттыг бурушек акыйнын, Борхуу угбайнын аалына болган. Олар черле элээн шыраак, шыдалыг чурт-лап орап өг-бүлө. Чүгүрүк аяттары-биле суражаан, улустур. Бо чылын чылын он чыл болгаш-ла чангыс катап болур улуг байырлалга Бурушек акыйнын адыс сес чус айттын шитинден 45 километрге эртин келген. Ол бүгү айттар-дан 1200 метр мунай ушта маңап келген. Шаңналынга — машина алган (VA3). Ону дыннааш, дыка өөрүп турдувус. Ынчанмайи канчаар, барып-барып тыва кижинин адыс 800 айттан мунай келген дээр!!! Бурушек акыйнын черле бүгү сорулгасы, сонуургалы — аят дээр билдингир кижини чорду. Чүгүрүк аяттарынын шаңналдарын орун дөрүндө чалап аскан, ында алдын, мөгүн, хүлөр медалдар, хейстер.

Бистин оолдарымыстын ыры-хоомейин, хөгжүм херекселерин дыннааш, аят-биле холбашкан боттарын чугаалап орду: "Тыва-кижи чүгөн херекселери-биле ойнаары чиге. Айттын дуоюн дээр шагда бээр аңгы, малчын тыва улус ан ойдадып, илик улун кампап, даг үнерде баглап ап ажилгап келген" — деп, Айдысмаанын хөгжүм херекселери аят дуоюн, чүгөн белирлерин көргөш чугаалап олурду. Чугаа арандыла улегер домктары бо-ла соглей кааптар, төөгү чугаа-даа үнүп кээр. Бистин ажилымыс чыгаар-ла чогул турду. Игорьюн ойнаар игилин көргөш, хылын чүдөн кылганын сонуургап айтырар, мынча деп сүмөлдөдү: "Удуп чыткан айттын кудурунун хылын откурбайн, игиле хыл кылдыга, чингир эткир, хоюг аялгалыг болур дээни кай".

Тыва-моол кызыгарда байдал багай деп дыннаанын харадап чугаалады. "Малдын оорун кылган херек чок. Ол улуг багай. Силер эртемниң "оорун" кылып турар эки улустур силер. Тыва кижини бедиктир — деп туннеп кады.

Эңир чылын-на танырымыс Хемчик акымыстын, Натсак, Буураак кырган-ачаларымыстын аалдарына бардымыс. Ижин-чара чок чугаалажып, аштан-чөмөчүн алдымыс. Дыка хөй материалдарын олардан чыып алдымыс. Хемчик акыйнын 18 харлыг уруу Долгармаа безин бир тоол, элээн каш тыва улегер домктарын биске айтып берди. Эртен чылын биске хөй чүүлү айтып берген Куулар Баатор акымыс "кызыл-лустай" берген. Ол биске дыка хомдангыч, чоктангыч болду. Оон хеймер олугна тааварышкаш, шупту ыглажып турдувус. Кижини чок көөр, чышык болгаш ол оол боду-ла биске халып чедип келгеш, ыглапкан.

**САЙГАРЛЫКЧЫ СЕРЕМБИЛ**

Хомду тываларнын аразын-да база бир солун кижини бисти аалынче чалап алпарды. Ол болза Донгак сөөктүг Серембил акый-дыр. Оон өг-бүлөзи 30 хире чыл иштинде ногаа тарып, тарап тарып чоруур бир онзагай, эрес-кежээ улус болду. Оолдары, уруглары шупту кежээ. Ногазын садып-саарар, дыка оругалыг болур. Улан-Батор, Алтайже садылап чорудуп турар. Чамдык чылдарда Мөнгүн-Тайгаже безин чедирип турган. Кыштаанда кажа-хораазы улуг, бажыныгы (Уланчызы 4-кү орында)

Төрөөн чериң билир сен бе?

МАНЧАА-ЧАДЫРЫ

Республиканың кайы-даа булуңунда төөгүлүг, тураскаалдыг черлер бар. Оларның чамдыктары кандыг-ла-бир онза болуушкун-биле холбашкан, а ескелери кижилер аттары-биле адаттыгын боорду. Чижээлээрге, Чаа-Хөл кожуунун девискээринде "Чарынын-Арт", "Ыттыг-Аыттыг Тей", "Аргалыктыг", "Сүмө" дээш, оон-даа өске солун аттардыг черлер бар. Мөңгү-Тайга кожуунун Мөген-Бүрөн сумузунун девискээринде база солун моол аттардыг черлер бар: "Мөзүттү" — булуктуг, "Ямааты" — өшкүлүг дээш оон-даа хой. Кижилер аттары-биле адаан черлер база хой: "Кодур-Баштыг аржааны", "Хойлак-оол хөлү", "Манчаа-Чадыры" — дээш-ле баар. Устунде адааным черлер аттарының төөгүзүн тайылбырлаар чүве болза, дыка солун болгаш хой үе негеттинер.

Бо чүдүлүмге "Манчаа-Чадырының" дугайында бижир бо дадым. Ол чадыр Мөген-Бүрөн сумузунун төвү Кызыл-Хая суурдан ырак эвес черде турар. Оон чогум кажан тургусунган тодаргай билир кижилер чоң бооп турар. Тус черин улуг кижилери безин "мен билеп кээримге-ле вындыг чадыр бар чүве" — деп чугаалаар болду. Алдан бир харлыг аячы Х.М. Хертектин чугаалап турары болза: "Мээң ачам Бады-Дүүрге огул Манай кончуг аннаар киж. Тос харлыг турумда, мени эдиртип алгаш ол чадырга чедирген. Хонуп база турган бис. Ынчан-на вындыг чадыр бар чоран". Бодунун чуртталгазынын сөөлүг чылдарында кыжын-даа, чазын-даа ол чадырны ээлеп чоран сурагылыг хоочун аячы У.И. Кудажынын огул, база-ла хоочун аячы, үргүлчү ол чадырга кээп, ону септеп, селип турар У.Х. Хөлээзин мынчаар чугаалаан: "Ачам дириг чорда, оон-биле бир-ле күзүн кады айнар чораш, Манчаа-Чадырына хонуп чыккан бис. Ол менээ чадыр дугайында мындыг солун чүвени чугаалап берген чүве ийин. Бо чадырны чогум каш чылда кылганым эки-ле билбес болду. 1930 чылдарын ортан үезинде-ле мындыг чадырнын барын чугаалаан. Мону кылган киж, мал-маган-даа, өг-

бүле-даа чок, чүгле чандыг согур авалыг, он хире өшкүлүг, кызыл өңнүг хава ытыг, кончуг эрес, ак сеткилдиг аячы Манчаа деп киж дээр чүве. Яды киж боорга улустар ону херекке албас, аал-коданынче-даа чоокшулатпас турган чүве-дир. Бир каттап Манчаа согур авазын четкеш, каш өшкүзүн сүрүп алгаш, хава ыдын эдирткеш манаа кээп, бо чадырны кылып алган. Кыш-чай-даа дивейн борта чурттап турган киж-дир. Боду хүндүс өшкүлери кадарар, аннаар, каттаар, тооруктаар, согуналаар, балыктаар. Согур авазы чадырынга чыдып алгаш, оглунга аш-чем белеткээр, алгы-кеш эттээр. Суйбанып оргаш оглунун ойбак-дыдын даараар чоран. Авазы суглаарда азып-тенип бербезин дээр чадыр биле суг кыдыныг чедир ар-камын херип каан. Иези оон туттуруп чораш суглаар турган. Хава ыды согур эезин кадарып хүнээр чүве-дир. Манчаа боду мөге-шырак турган боор. Ону оон тудуп кааны чадыр херичилеп турар. Ол аң-мечни, кат-чимисти кайы хамаанчок төтчел-вес, камнаар чоран. Чадырынга ийи-чангыс чорумал кижилер келдирге, оларны хүндүлээр, черле куруг чорутпас турган.

Бир-ле каттап, чылдың та кайы үезинде чүве, ол өшкүлери кадарып чоруткаш, ол-чаан келбейн барган. Чогум чүү болганы орта билдинмес. Авазы-биле ыды ону дилеп чораны-ла ол боор, азып-тенип чораш, Мөген-Бүрөн хемнин (агым айы-биле) оң талазында, чадырның турар черинден элээн ыракта, Өзен-Бажы деп даг кырында, бичи орту шөлчүгөшкө иелэн өлгөн чытканын улус көргөн дириг чүве. Оон суглаарда туттунуп турганы аргамчызын херип турган чагызы ам-даа эрик кырында турар хевээр. Ол авашкыларын ээт, шай хайындырып турганы кара пажы база ам-даа бар. Ону аңчылар ам-даа ажыглап турар. Кандыг-ла-бир маадрылыг чорук кылып каан азы эртемден-шинчилекчи кижинин чадыры эвес, ана-ла яды кижинин чадырын дугайында бижир турар киж боор деп элдесинмеңер, номчукчу. Ол чадырнын турар чери — Берт-Адыр дээр кончуг чараш чурмаалдыг черде. Ийи талазында бедик-бедик чалымнарлыг кашпал ишти. Ол кашпал иштин куду Берт-Адыр аржааны кыш-чай чок шулурткайдыр бадып чылдар. Оон уун дургаар артыш, ыт-кады, инек-караа, казылган-кады, черлик-кады, кошкелеринде кызырак-кады, черлик согуна, сараспан дээр чүвү чок дээр! А кезек черлерде кезек-кезек поштерде тооруктар борбак-борбак апаргылаан тургулаар. Оларларлыг мээстеринде те-чүмдалар, аргар-кошкарлар кодан-коданы-биле оыттап чоруурлар. Оон девискээринде хой эвес-даа бол, сыын-мыйгак, буур-булан, адыг, черлик хава безин болу. Берт-Адыр аржаанынын кир акканы Ямааты хемнин көк-көк кыдында оргулааш шөлчүгөштерде маннаш кара тарбаганнын хойун киж магалдап ханмас. Манчаанын авазынын аргамчы дамчыл суглап турган коппазы ам аңчыларын суглаар улуг оруу апарган. Ынчан ноябрь айның ортан үези турган чүве. Мөген-Бүрөнге ажыдап тургаш, эл-чеглиг шөлээң үезинде аңчылар эдирип Манчаа-Чадырынга чоран мен. Аттыг чортуп орага ырактан-на артыштыг чыт кижини айдыап, аржаанын хар иштинде шулураан дажы динналып кээр чоран. Бир-ле кезээ эл-чеглиг аннаашкын соонда бистиң улусуус, хоочун аячы эштерин оолдар К. И. Вячеслав, Х. К. Роман, И. У. Хөлээң база мени келдирип алгаш, мынчаар чагыды: "Бо дээрге бистиң төөгүлүг онза черивистин бирээзи-дир. Моон девискээринде эм оыттар, кат-чимис, аң-меч дээр шулгузу бар. Кайыын-даа келген аңчылар бо чадырга турмуңчу, ону септе, селир, моон девискээрин аштаар, арыглар ужурулу. Бо чоок кавыдан кайы хамаанчок оыт-сиген, кат-чимис чулуп болбас. Эң-не кол чүве — борта аннап чедип келгеш хөдүн эрттир чазылавазы. Аң алдарда аңнын анык, кырганын ылавылап алгаш боолары чугула. Ол ышкаш бо чадырнын чоогунда доктаамал бижир турар чүмдаларга шуут дээр

болбас. Чүге дээрге бо чадырнын ээзи аңчы Манчаанын өшкүлери ээн калгаш, чунмаларга каттыжып чорупкан деп тоолчургу чугаа шын бооп, олар кодан девискээрин харап чоруур чадавас". Ол ыңча дээр таакпызын кыппыл, тырта берди. Шынап-ла, ол кайгамчык ораның бүгү-ле байлаан камнаары чугула. Ында турар аянарның чизе-данзызын чыл бүрүзүндө кылып, анаа чүгле чөпшээрел-биле аннаарын чурумчудар болза эки. Чүге дээрге, кайыын-даа аңчылар анаа келир болгай. Улуг дуранныг боолуг, аңнап билбес даргалар кайы хамаанчок боолап тургаш, чүгле балыглаары хой боор чоран. Оон түнелинде аңнын черге өлүрү хой бооп турар. Манчаа-Чадырын септеп-селээш, оон чанынга аңчылар, аян-чорукчулар чурттаар черлерден кылып, харындаа ону турисчи азы бойдус камгаланын төвү кылдыр эде кылып алза деп саналдыг мен. Ол чадырже тус черин-даа, өске-даа черлерин өөреникчилери аян-чорук кылып чедип болгай. Ажы-биле чугаалаарга, Мөген-Бүрөн школазынын өөреникчилери байтык башкылары, аныктары безин Манчаа-Чадырнын дугайында чүвү-даа билбес димизе, частырг болбас боор. 1960 чылдар үезинде ол девискээрге шинчилел ажылы кылып чорууп турган геология экспедициянын начальниги Г. Бельский деп киж ол чадырны кончуг сонуургап, төөгүнүн тураскаалы-дыр дээр чурукка тырттырып алган деп дынаан мен. Ынчангаш Мөген-Бүрөн суму чагыргаш, совхозтун удуртулагы, кожуунун бойдус камгалалы болгаш спорт комитеди аразында дугуржуп тургаш, хой акаш-тегерик, артык чарыгдал үндүрбейн тургаш ат-сураг чок анаа бөдүүн, яды арат, ак сеткилдиг аңчы, Манчаанын чадыр кылган черинге бир-ле тураскаалдыг черни кылып боор деп идеген артым. Кара-оол УСУНУ. Чаа-Хөл суур. (Гонорарын солунга арттырдым).

Ол: **БИСТИҢ ТӨӨГҮВҮС** **БИСТИҢ АМЫДЫРАЛЫВЫС** **ДААРТАГЫ ХҮНЧЕ** **БАЗЫМЫВЫС** **САГЫШ-СЕТКИЛ** **ИЛЕРЕДИКЧИЗИ** **ДЫЛЫВЫСТЫҢ** **БАЙЛАА, АРЫЫ.** **Хүндүлүг** **номчукчулар!** **Чагыдып ап көрүңер!**

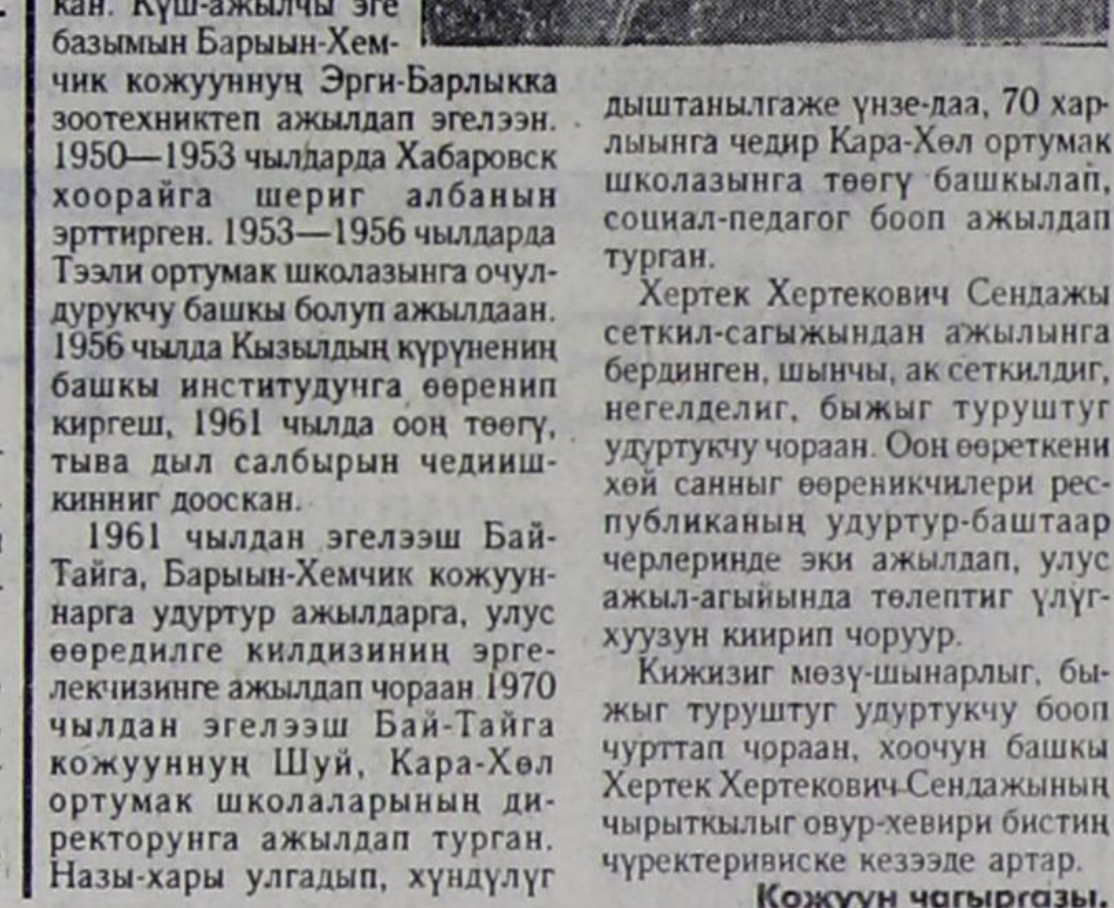


**ӨНЧҮЗҮН САДАР**

РФ-тин Чазаанын чанында Федералдыг өре төвүнүн Тыва Республикада салбыры Чөөн-Хемчик кожуунда херреглекчилер нитилелинин чагырга бажынын хавырган өнчүзүн садар садыглаашкынын 1999 чылдың декабрь 27-де чоруур чарлап тур. Бажынын нити шөлү 550 дөрбөлчү метр, эге өртөө 330000 рубль. Ук бажын Чадаана хоорайның Чүрмит-Дажы 152 бажында турар. Садыглаашкыга киржир чагыгыны, 1999 чылдың декабрь 20-ге чедир хүлээп алыр. Тайылбыр олып чери: Кызыл хоорай, Кызыл партизан кудумчузу, 36, № 101 кабинет. Телефону 3-27-30. "Шын" солуну хоорай чурттакчыларынга садар кижилер дарый херек. УЛУГ КИЖИЛЕР ПАСПОРТТАРЫН, анаа киржир күзөлдүг, үе-шагы хостуг ӨӨРЕНКЧИЛЕР төрүттүгенин ХЕРЕКЧИЛЕЛИН ап алгаш келир. Кээр чери: Красномельская, 100, Парлаага бажыны, ийги кытта, "Шын" солунунуң бухгалтериясы. Тыва Республиканың Арбитраж судунун канцеляриязынын телефону өскерилгенин дынадып тур, чаа дугаары 1-11-96.

**Хертек Хертекович СЕНДАЖЫ**

Улус өөредилгезинин тергини, күш-ажылдын хоочуну Хертек Хертекович Сендажы үр болгаш аар аараанын сөөлүндө 72 харлап чораш мөчээң. Ол 1928 чылда Барың-Хемчик кожуунун, Кара-Хөл сумузунга хой уругларгы Доураш Хертектин үш дугаар огул болуп төрүттүнгөн. 1942 чылда Кызыл-Мажалыктын 7 чыл школазын дооскаш, улаштыр Кызылдын көдээ ажал-агыг техникумун өөренип киргеш, ону чедишкенин дооскан. Куш-ажылчы эге бажынын Барың-Хемчик кожуунун Эрги-Барлыкка зоотехниктеп ажыдап эгелээң. 1950—1953 чылдарда Хабаровск хоорайга шериг албанын эрттирген. 1953—1956 чылдарда Тээли ортамк школазынга окулдуркчу башкы болуп ажылаан. 1956 чылда Кызылдын күрүненин башкы институтунга өөренип киргеш, 1961 чылда ону төөгү, тыва дыл салбырын чедишкенин дооскан. 1961 чылдан эгелээш Бай-Тайга, Барың-Хемчик кожуунга удуртуп аялгаш, улус өөредилге килдинзин эргелектинге ажыдап чоран 1970 чылдан эгелээш Бай-Тайга кожуунун Шуй, Кара-Хөл ортамк школарынын директоруна ажыдап турган. Назы-хара улгадып, хүндүлүг



дыштанылга үне-ла, 70 харлыгыга чедир Кара-Хөл ортамк школазынга төөгү башкылап, социал-педагог бооп ажыдап турган. Хертек Хертекович Сендажы сеткил-сагыжында ажылдыг беринден, шычы, ак сеткилдиг, негелдиг, быжыг туруштуг удурткучу чоран. Оон өөретен хой санныг өөреникчилери республиканын удуртуп-баштар черлеринде эки ажылап, улус өөредилгезинде төлөптүг үлгү-жууун кирип чоруур. Кижизиг мөзү-шанарлыг, быжыг туруштуг удурткучу бооп чурттап чоран, хоочун башкы Хертек Хертекович Сендажыны чырыткылыг өвүр-хевир бистиң чүрөктеринге кезээле артар. **Кожун чагыргазы.**

Бай-Тайга кожуунун чагыргашы, Кара-Хөл суму чагыргашы улус өөредилгезинин тергини, күш-ажылдын хоочуну **Хертек Хертекович СЕНДАЖЫНЫҢ** 72 харлап чораш үр болгаш аар аараанын соонда мөчээни-биле холбаштыр ханы кажыдалды төрөдиринге, чоок кижилеринге, эш-өөрүңге илередип тур.

Тыва Республиканың Көдээ ажал-агыг болгаш аш-чем яамызы Тес-Хем кожуунун "Чодураа" совхозунга хой чылдарда үре-түннелдиг ажыдап чоран, Тыва Республиканын алдарлыг малчыны, аныктарын хүндүлүг дагдыныкчы **Максим Дондукович СУВАНДИНИН** мөчээни-биле холбаштыр оон ажы-төлүңге, чоок кижилеринге ханы кажыдалды илерейлеп тур.

Тес-Хем кожуун чагыргашы кожуунун "Чодураа" совхозунга хой чылдарда үре-түннелдиг ажыдап чоран, Тыва Республиканын алдарлыг малчыны, аныктарын хүндүлүг дагдыныкчы **Максим Дондукович СУВАНДИНИН** аар аараанын соонда мөчээни харадал-биле дыннатышан, оон ажы-төлүңге, дөргүл-төрөдиринге болгаш чоок кижилеринге ханы кажыдалды илередип тур.

**КАРАК ЧАЖЫНДАН КЫМ-ДАА ЫЯТНААН**

**(Тончүзү. Эгези 3-кү арында).** Чүвү-даа ажыдаптарга, ногаала, ногаа Ногаа бүрүзү ында тыва аттарлыг (дына—дынга, арбуз—кавын, морковь—севич, репа—менчин, картошка—допуа, тыква—аскавак). Ногаа өстүреринин талазы-биле Серембил акыйнын дуржулгазы улуг. Дыка хой ажыктыг сүмелерни оон билеп ап болур: "Хөрүзүнү чемишчидеринге инек өдээ багай — черлик (бок сиген) хой үнер. Хой, өшкүнү өдээ эки" деп сүмелээр чорду. Ону бодаарга, шын болгу дег. Арбузту чылдыг черге шыгжаарынын дугайында база сүмелер берди. Серембил акый чүгле ногаа дугайын эки билер эвес, тус черге чурттап чоран мөгелер, хамнар дугайын кончуг эки билер. Андрей, Мөңгү-оол, Игорь олар акызын долганым, солун чугаазын дыннап, бижип шөг болганнар. Ол аалга арбуз, дыныны мага хандыр чип, хүндүлөттүвиз. Ол аразында хоюнун эдин дүлүп, далган үскен мүңүн база ыялап-ла кылып турарлар. Эң-не чечен-мерген кижилерин бирээзи Куулар

сөөктүг Доржу акыйга таварышканывс биске дыка ажыктыг болган. Ол ылангыя ырларын эки билер. Дүрген чугаа база айтып берди. Оон кадай Иргит сөөктүг Орулга угбай база дыка хой тывызын, үлегер дымак, ырлар билер киж болду. Оожум, томаанын бүдүштүг. Черле Буянт сумузунун чоңунга канчаар-даа аажок өөрүп четтиргенивисти илерейткээр бис. Чүгле биске көргүзөр дээр айт-биле оон-на бистин кожавыс өгүнү ээзи Донгак сөөктүг Мөңгө белеткеп көргүскен. Ол база амыр эвес чүрүк айттарлыг, улустун найырларына 2, 3, 4, 5 дугаар черлерин ап турган. Биске айттарына чоруун көргүскен, эмдик айт өөрөткөн, шалба октаан, борт шүүрээр деп оюн, бир айттан сыр ман-биле халып орган эске атыч шурап мунар дээр оон-даа өске. Ол оюннар мырнай биче наадым хевирлиг болган. Буянт сумузундан чоруп турувуста, Мөңгө Донгак ак шайын кудуп, аш-чемин салып, ак судун чажып, алгап-йөрээп орукче үаеди.

Катап-ла Ховд хоорайга чедип келдивис. Ам чорук-херек чогаан, чанып болур. Ынчалза-даа сентябрь 27-де дой (тыва куда) болур деп дыннап кааш, ол езулаалды черле көрүп алыр дээр дээр артып калган бис Хоорайга Цешегарынын ава-азазынын өөңге барып, оларнын 82-харлыг кырган-авазынын солун чугааларын, Мартаажык дугайында ырызын бижип алдывс. Бо хүндүлөчөл өг-бүдүни аш-чемин четтирип, өөрүшкүвүштү илереттивис. Куа езулаалдын хүнүнү бүдүзү. Хомду тываларын "куа" дивес "дой" дээр улус чорду. Өгленер оолдун ада-иезинин бажынында төрелдерни чылдыг эгелей берген. Киж бурзүзү кадактыг, дузаламчы сөңнүг (арагалыг) кээр. Ол сөңнү баштай дөрө бедик черже чалап салып кааш, бичин болганда суп каар. Келген төрөлдөр ойнап-хөгөлөп, ырлажып, шыдыраалап ора хонаар. Араганы база бичилеп чедиттир кудуп турар боор чорду. Куткан дашканы кым-даа куругладытпас, аас деп каар азы бичини ижер. Кым-даа

улуг эзиривес. Дойга белеткеп чоруп турар. Бо дойга тывалар колдуунда шулту кээр ужурулг. Чалалга чок улус келбес. Өгүнү ыяжын өгленер оол боду кылдыр. Чаа өгнү адазынын өөңү кыдыныг тигер. Чаа өгдө оолдун алыр ужурулг эт-херекселдерин белеткеп салып кааш, а уругун талазы куруг хевээр. Келин ап чоруур улустун санан тодаразып каан турар. Бис, Мира Викторовна, Екатерина Дамбаевна, Цешегар база бо чүдүлдүн автору, келин алыр улус-биле кады чоруур бооп дугуруштувус. Келини дүне 1.00 шафта ап чоруптар. 3.30 шафта уругун төрөдиринин аалынга четкен турар. Эрте-даа барып болбас, оозалдан-даа болбас-дистилер. "Бир эвес кандыг-бир чылдагаан-биле оозалды берзе канчаарыл?" деп айтырдывс. "Чүү дээр оозалдар деп, оозалдыг ужурулг" дээр шуут кайгаар болдулар. Айткан шагында аалга четтивис. 3.30-ден 7.40-ге чедир дойнуң тускай езулаалдарын эрттирдилер. Ону допчулап бижир болза,

хой үе-шак негеттинер боор. Ынчангаш кысказы-биле таныштырайн. Дой эрттирери мында бир онзагай чурумунг, ону ыяк сагыр. Уругун, оолдун ада-иелери башкарар ажылга шуут киришпес, хүндүткелдиг кижилер болур. Дойну уругун, оолдун талааларындан "агалакчылар" деп чечен-мерген ийи киж башкарар. Сөң тударынга херээжен улус шуут киришпес, чүге эр улус тудар. Ылангыя араганы шуут амзавас. 18-20 хар үези анык оолдар ырлашышан, хондур сөң тулап кээр. Араганы улуг улус бичилеп ижи-ле орап, эзирин киж чок. Хөлээп-дойлуп аай-дедир шааран-нашпас, чүрээ хөөрөп, шуугап турар улус-даа көзүлбес. Чүгле ырлажып-ла турар. Келин кысты үдеп турда, улуг төрөдиринин чагыгыра онзагай. Бир солун чүве — уруунун-даа, оглунун-даа четпес талааларын ыяп-ла чугаалап бергеш, эде кижизидип алырын дилээр, кудаларынга чагыр. Бот-боттарынга байн көөргөдип, чижип, эидер хой өзөп, ужатөш делгеп-даа турбас. А

Моол дээрге мал-маган талазы-биле бай чурт-ла болгай. Хой мал саны 10 млн. ашкан деп эртемденнер илеткеп турар чоран. Дой шуудай берген турда, бис белек-селээвс сунгаш, "Чиргилчин" бөлүү ыры-хоөмейн-биле байр туткаш, Ховд хоорайда төрөл чон-биле байырлашкаш чоруптувус. Экспедиция кижигүнери боттарынын мурунуга салган сорулгаларын шыдаар шаабиле күүсеткенер. Чонун арны чазылган, бисти төрелзине берген, херек чүлдери боттары-ла бижип алгаш кээп турган. Чоруп турувуста Буянт сумузундан анык тыва оолдар үдеп, байырлажып чедип келдилер. "Мен тыва мен" деп ырыны ырап бергеш, ыглажып турдулар. Кым-даа ол карак жанындан ыятпаан, эпчоксунамаан, аразы ырак чурттап чоруур төрөл чоннарнын бичилешкенин, сеткил ханышканынын, төрөдирек чышпык сеткилдеринин илерээшкенин ышкажыл.

**Мария КУЖУГЕТ, ТКУ-нуң башкысы.**

**ШЫН** Кызыл хоорай, Красномельская, 100, индекс 667000. **ТУРГУЗУКЧУЛАРЫ:** Тыва Республиканың Чазаа болгаш "Шын" солун редакциязын коллективни. **Кол редактор Светлана ИОНГУШ.**

**РЕДАКЦИЯ КОЛЛЕГИЯЗЫ:** Маадыр-оол Калган, Алдан-кыс Мөңгүш, Сергей Хертек, Таан-оол Хертек. **РЕДАКЦИЯНЫҢ ТЕЛЕФОНАРЫ:** Кол редактор — 3-43-34; кол редакторнун оралакчызы — 3-33-91; секретариат—3-36-82. Солун келбейн барганда дараазында телефоннарже долгаар: 3-14-94, 3-57-92

**КИЛДИСТЕР:** Нитилел-политиктиг килдис — 3-39-15 Медээлер албаны—3-34-98; Бухгалтерия—3-41-16; Солун неделяда үш катап үнер. Хемчээли 2 парламал ама. Тиражы 3838. Чагыг 87.

**АГАР САНЫВЫС:** № 4070381040000010000 КБ- "Тувакредит", ИНН—1701008465; корр сч 3010181060000000729 БИК 049304729. Солун Россия Федерациязынын Парлаага болгаш массалыг информация чөпсектеринин талазы-биле хоойлуудулгазынын чорудулгазынга контроль болгаш буртукелдинин Тыва девискээр эргелединге буртукеттинген. Бүрүткеттирген дугаары—Т 00007. Солунда парламенттин материалдарын авторларынын бодаллары редакциянын туружу-биле дүшпейн барып болур. Айттыгын саннаар болгаш өске-даа фактылар, дынаандыгы дээр авторлар боттары харылаар.